

*Ивана Пантовић
Градски музеј, Вршац*

КУЛТНИ ХЛЕБОВИ

Апстракт: Неразумљиве намене и без јасног симболизма, предметни које називамо „култним хлебовима“ у винчанској култури постојано су занемарени у било каквим истраживањима да се расетумаче. До сада је објављено свега неколико таквих предмета, а, с обзиром на велики број изражених локалитета винчанске културе, може се претпоставити да многи примерци нису препознати међу осталим керамичким материјалом. У збирци вршачког музеја налази се 19 предмета, који се у стручној јавности незванично—званично називају „култни хлебови“, са локалитетима Пошорањ—Кремењак и Вршац—Аи. С обзиром на то да ова колекција представља за сада највећу колекцију на територији винчанске културе, у овом раду учиниће се покушај да се на основу свих доступних података да нешто више информација које ће омогућити боље разумевање и будуће прецизније дефинисање евентуалне улоге ових предмета у оквиру винчанске културе.

Кључне речи: винчанска култура, култни хлеб, аграрно—маијски ритуал, Пошорањ, Аи.

Назив „обредни хлеб — колач“ први је употребио М. Васић, први и предани истраживач винчанске културе и епонимног локалитета. Публикујући у својој монографији о локалитету Винча — Бело брдо¹ неколико налаза ваљкастих предмета са жлебом по средини, М. Васић је оценио да се, несумњиво, ради о налазима који се „морају објаснити као земљани хлебови—колачи, који су у гробовима, као и у Египту у доба Старог и Средњег Царства замењивали праве хлеболе—колаче“ [Васић 1936: 43, сл. 70—71].

Данас се ти налази сматрају теговима, али се три плосната предмета украшена урезаним мотивом меандра, које наводи М. Васић [Васић 1936: 43, сл. 72, 73, 74], у стручној јавности још увек описују као „култни хлебови“.

Још један такав примерак пронађен је неколико година касније и такође има правоугаони, плоснати облик, као и урезан мотив меандра [Васић 1936: 61, сл. 89]. Два фрагмента „култних хлебова“ потичу са ископавања 1933. године, али су остала непубликована.²

Године 1938. Ф. Милекер објављује 10 таквих предмета са локалитета Потпорањ—Кремењак³ недалеко од Вршца [Milleker 1938: 139, Taf. XXVI],

које — највероватније по узору на М. Васића, назива „светим хлебовима“.

Више од две деценије након првих открића ове врсте налаза, на локалитету⁴ Бањица крај Београда пронађена су још два оваква примерка [Тодоровић — Цермановић 1961: 36, Т. XIII/5; Петровић и др. 2009: кат. бр. 223, 224]. Аутори Ј. Тодоровић и А. Цермановић изразили су сумњу у то да су у питању „хлебови—колачи“ и оценили да су, без обзира на то, ови предмети свакако имали неко култно значење, пошто су били обојени црвеном бојом и имају урезан мотив меандра.

Н. Тасић [1973: Т. XXXIV/129], објавио је један налаз малог кружног предмета са локалитета Црквине у Стублинама⁵ и овај предмет назвао „заветни хлечкић“. Пронађен је током мањих сондажних ископавања у 5. откопном слоју. Током најновијих ископавања на локалитету у Црквинама откривен је још један кружни „култни хлеб“, али пречника 20 цм [Црнобрња 2009: 14]. За сада немамо податке о изгледу тог „обредног хлеба“, а пронађен је у кући, поред објекта за који се претпоставља да представља жртвеник уграђен у под. Према осталом покретном материјалу, слој је опредељен у фазу Д винчанске културе.

Током 70-их и 80-их година прошлог века на локалитету Ат крај Вршца⁶ су, током контроле земљаних радова и рекогносцирања, прикупљена три примерка „култних хлебова“, док је један откупљен.⁷ Сем последњег примерка, који је у целости очуван, сви примерци су фрагментовани. Сви су украшени урезаним орнаментом.

На локалитету Селевац [Tringham–Stevanović 1990: 349–350, fig. 10.25] пронађена су три фрагмента „култног хлеба“. Аутори их називају елипсоидним дисковима са урезаним знацима, који су служили као „системи бележења“ („recording system“).

Године 2009. су први пут објављена и три „култна хлеба“ са локалитета Међулужје – Јабланица 2 [Петровић и др. 2009: кат. бр. 226]. Ова три примерка сумарне обраде, са орнаментом изведеним утискивањем, потпуно одударају од „култних хлебова“ са осталих локалитета.

„КУЛТНИ ХЛЕБОВИ“ СА ПОТПОРЊА И АТА – КАРАКТЕРИСТИКЕ

Облик

Од 19 примерака са локалитета Потпорањ и Ат, седам су правоугаоног облика, док су остали овалног. Издвајају се три примерка, која имају рожаста испупчења на ободу. „Култни хлеб“ са локалитета

Слика 1. Култни хлеб, локалитет Црквине

Потпорањ (кат. бр. 13), елипсоидног облика, има рожасто испупчење вертикално постављено у односу на површину. Рожаста испупчења имају још два примерка са Потпорња – кат. бр. 10 и 14, с том разликом што је код кат. бр. 10 оно постављено водоравно у односу на површину, док се код кат. бр. 14 налазе два испупчења. За све је карактеристично да имају равну доњу површину и више или мање испупчену горњу.

Димензије

Постоји само један у потпуности очуван примерак са локалитета Ат (кат. бр. 16), док су остали фрагментовани, па се тако могу дати само претпостављене димензије.

Највећи број примерака „култних хлебова“ јавља се у виду фрагмената – половине или приближно половине предмета. Тако се може претпоставити да се дужина углавном кретала од 10 цм (кат. бр. 16) до 15 цм и просечне ширине 7–10 цм.

Просечна дебљина износи од око 2 цм до 3 цм, иако има неколико тањих примерака (кат. бр. 3, 12, 13) и неколико дебљине око 4 цм (кат. бр. 14, 16, 17).

Декорација

Сви примерци из југоисточног Баната украшени су урезаним орнаментом на горњој површини. Доња површина је неукрашена, а издваја се једино кат. бр. 10, код којег је на доњој страни отисак асуре. Орнаменти су праволинијски, криволинијски, или су комбиновани.

Од криволинијских орнамената појављује се само мотив спирале (кат. бр. 3, 11, 15, 16), док се у оквиру праволинијских орнамената може издвојити неколико група:

- правоугаона поља – празна (кат. бр. 2, 17), испуњена убудима (кат. бр. 13) или лажним меандром (кат. бр. 1);
- меандар (кат. бр. 4, 5, 10, 12);
- паралелне цикцак линије (кат. бр. 8);
- паралелне косе линије са угластим елементима (кат. бр. 9, 14, 18, 19);
- троуглови (кат. бр. 6);
- комбинација паралелних цикцак линија и меандра, у оквиру попречних трака (кат. бр. 7).

У оквиру комбинованих – праволинијских и криволинијских орнамената срећу се:

- „концентрични“ орнаменти – паралелно уписани ромбови и спирале (кат. бр. 15);
- спирала и меандар (кат. бр. 16).

ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И РЕЛАТИВНА ХРОНОЛОГИЈА

Са седам локалитета винчанске културе за сада је познато укупно 35 „култних хлебова“. Ти предмети најчешће су правоугаоног (9 примерака) или овалног (24 примерка) облика, равне доње и благо конвексне горње површине. Изузетак представљају два примерка са локалитета Црквине у Стублинама, који су кружног облика. Својим обликом незнатно одударају од уобичајеног облика и три примерка са локалитета Потпорањ – Крмењак. Наиме, на најужим странама овалних „култних хлебова“ извучена су или аплицирана рожаста испупчења (кат. бр. 10, 13, 14).

На основу неколико у потпуности очуваних примерака, али и оних фрагментованих за које претпостављамо да су половине предмета, можемо закључити да су били дугачки од 10-так до 20 центиметара. Најчешће су дуги око 15–16 цм, док је ширина у просеку 8–9 цм и дебљина 2–3 цм. Од тих просечних димензија одступају примерак са локалитета Црквине (сл. 1) и три „култна хлеба“ са локалитета Међулужје – Јабланица 2 (сл. 2), за које је наведена само дебљина предмета (0,7 цм).

Највећи број предмета украшен је урезаним орнаментом. Најчешћи је мотив меандра, али се јављају и спирални, троугаони мотиви, цикцак линије или урези у виду правоугаоних поља. Украшава се читава горња површина или, у појединим случајевима, обе стране. Мотив меандра имају сви примерци са локалитета Винча, Селевац, као и неколико са локалитета Потпорањ и Ат.

По орнаменту и начину на који је изведен, издваја се примерак са локалитета Црквине (сл. 1),⁸ као и три примерка са локалитета Међулужје – Јабланица 2 (сл. 2).⁹ Орнамент код кружног „заветног хлепчића“ изведен је урезима и убадањем, али одступа од уобичајених винчанских мотива. Кружна површина има три концентрична квадрата, која су крстом издељена на четири поља. Читав површина испуњена је убудима.

Примерци са локалитета Јабланица имају орнамент изведен утискивањем, односно повлачењем неке врсте алатке или штапића, тако да има изглед бразди.

Уколико покушамо да предмете ближе хронолошки одредимо на основу орнаменталних мо-

тива, најчешћи мотив – меандар појављује се од нивоа земуница. Најмлађи примерци „култних хлебова“ са мотивом меандра су примерци са локалитета Селевац, где су прецизно одређени у фазу Винча – Плочник I. Како сам М. Васић наводи, тај орнамент веома је чест „на седиштима богиње Мајке Земље“ [Васић 1936], али и на сукњама богиње, посудама које су имале просопоморфне поклопце или поклопцима и жртвеницима.

Као орнамент, спирала се појављује након 8 м дубине, као и трострука линија, којом се формирају различити облици. Мотив шаховских поља појављује се у већој мери након дубине од 6 м и карактеристичан је за млађе фазе винчанске културе. Осим на посудама, чест је мотив на сукњама/прегачама антропоморфних фигурина.

Прецизније одређивање периода у којем су ови предмети употребљавани условљено је малобројним примерцима који су стратиграфски одређени.

Примерци са локалитета Винча пронађени су на дубинама између 6,5 метара и 4,5 метра (▼6,5 м – Васић 1936: 43, сл. 73, 74; ▼6,3 м – Васић 1936б: 61, сл. 89; ▼5,2 м – бб, непубликовано; ▼5,1 м – Васић 1936: 43, сл. 72; ▼4,5 м – бб, непубликовано), односно у слојевима који се одређују у градачку фазу и Винча – Плочник I.

Слика 2. Култни хлебови са локалитета Међулужје – Јабланица 2

Када су у питању „култни хлебови“ са локалитета Београд–Бањица, аутори наводе да су оба пронађена у IV хоризонту становања, опредељеном, на основу покретног материјала, у крај винчанско-тордошке фазе [Тодоровић – Цермановић 1961: 65].

На локалитету Црквине у Стублинама је, истраживањима мањег обима [Тодоровић 1967], утврђено постојање две фазе насеља. Старија би била паралелна са старијим хоризонтима на Бањици, док млађа има одлике локалитета завршних фаза винчанске културе, као што су Јаково – Кормадин и Обреж – Белетинци. С обзиром на то да је „култни хлеб“ пронађен у 5. откопном слоју, можемо претпоставити да је тај слој паралелан са старијом фазом на локалитету Бањица. Примерак са последњих ископавања потиче из слоја датованог у Винча Д.

Два примерка са локалитета Селевац потичу из слоја 9, опредељеног према покретном материјалу у фазу Винча – Плочник I. Трећи примерак пронађен је у слоју који се датује у фазу Винча – Тордош П/градача [Tringham–Stevanović 1990: 349–350].

Материјал са локалитета Међулужје у Јабланици,¹⁰ који је публикувао М. Васић [Васић 1902], такође указује на завршне фазе винчанске културе. Међутим, аутори Б. Петровић, В. Катић и М. Спасић [2009], који су објавили три примерка „култних хлебова“ са локалитета Међулужје, наводе да се ради о локалитету Јабланица 2 – без ближних података, па тако није извесно да се ради о истом локалитету о којем је писао М. Васић.

Када су у питању локалитети из околине Вршца, досадашње анализе и мишљења истраживача показују да локалитет Ат припада фазама Винча – Плочник I–IIа, а можда и IIб [Јоановић 1986; Јоановић 1989; Јоановић 1996]. На локалитету Потпорањ су издвојене две фазе – тордошка и плочничка,¹¹ са мишљењима да је насеље настало можда и пре оног у Винчи [Sreјović 1963: 88], а да је престало да постоји негде крајем фазе Винча – Плочник I [Јоановић 1982]. Поређењем са осталим, стратиграфски опредељеним примерцима, можемо закључити да највећи број примерака са локалитета Потпорањ припада фазама крај Винча–Тордош / градача и највероватније почетак Винча – Плочник I (кат. бр. 2, 13). Међу примерцима са локалитета Ат могли бисмо, судећи по мотивима, претпоставити да су кат. бр. 18 и 19 нешто старији, док би друга два

примерка, на основу мотива и фактуре, вероватно припадала крају Винча – Плочник I фазе.

На основу овако малобројних података и упоредних стилско-типолошких анализа свих до сада познатих „култних хлебова“ са територије винчанске културе можемо закључити да се они јављају негде током или крајем винчанско-тордошке фазе, а да се након фазе Винча – Плочник I њихова употреба значајно смањује – мада су и даље присутни, као што то показује налаз из Црквина.

КОНТЕКСТ НАЛАЗА

Нажалост, податке о контексту налаза предмета које у литератури називамо „култни хлебови“ за сада имамо само за два локалитета. То су Црквине код Обреновца [Црнобрња 2009] и Селевац код Смедеревске Паланке [Tringham–Stevanović 1990].

На локалитету Селевац је један примерак (02-5582) пронађен испод пода куће, други (02-5177) потиче из јаме, које је била испуњена отпацама из куће [Tringham–Stevanović 1990: 349–350]. У тој јами је пронађено и неколико тегова, као и фрагмент лампе – жртвеника, украшеног веома сличним мотивом меандра. Последњи примерак је из куће 4, без прецизнијих података о условима налаза.

На локалитету Црквине, „култни хлеб“ кружног облика пронађен је унутар куће, поред објекта правоугаоног облика, уграђеног у под и названог „жртвеник“ [Црнобрња 2009: 14, сл. 7]. Према покретном и непокретном материјалу, закључено је да се ради о кући у којој су обављани свакодневни послови и у којој се спавало. Присуство „жртвеника“, букраниона, као и групе фигурина непосредно поред пећи указују на то да су се у тој кући обављале и култне радње.

УЛОГА И ЗНАЧЕЊЕ ПРЕДМЕТА

Мали број публикованих примерака, као и још мањи број покушаја њиховог тумачења условио је да се правоугаони, овални или округли предмети малих димензија, са урезаном орнаментиком, још увек у стручној литератури означавају као „култни хлебови“. Од М. Васића, који их је, с првим проналаском, одмах сматрао за „обредне колаче“, није било много другачијих мишљења. У последње време се појавило тумачење [Tringham–Stevanović, 1990: 349–350] по којем би тзв. култни хлебови могли бити предмети који су служили у комуникацији, односно

за означавање количине/броја (counters/recorders). У ту категорију сврставају се и мале керамичке ку-гле, мали перфорирани дискови, цилиндри и мали купасти предмети („ear plugs“ или „фигуре за игру на табли“). Истиче се да су керамички дискови, односно „култни хлебови“ увек по површини украшени урезаним орнаментима, какви се никад не појављују на посуђу, али се појављују на лампама (односно олтарима – прим. аутора).

Такви орнаменти, осим на олтарима, појављују се и на питандерама – печатницима старијег неолита. Све је већи број аутора који сматрају да су ти предмети утискивани у меке подлоге као што су хлеб, тканина и кожа или у још влажне зидове кућа и олтара. Новије анализе и експерименти [Пријатељ 2007] показују да се најбољи отисци праве управо у хлебу, а таквом решењу ишла би у прилог чињеница да до сада нису пронађени било какви трагови боје на питандерама.

Облик „култних хлебова“ одговара облицима тзв. ђувеча, односно плитких посуда већих димензија. Уколико су те винчанске посуде – правоугаоног, елипсоидног и кружног облика, служиле за печење хлеба, онда би се могло рећи да су „култни хлебови“ имали облик правих хлебова, направљених од житарица. Малих су димензија, па, аналогно оним из каснијих периода, одговарају идеји симболичне представе. Украшавани су симболима који се појављују на другим култним предметима винчанске културе: меандром, спиралом, цикцак линијом, „V“ знаком, шаховским пољима. Да ли су то симболи који означавају богињу, како то сугеришу неки аутори, или означавају земљу, воду итд., остаје отворено питање. Сасвим је извесно да они нису последица произвољне употребе и да се примењују на одређени начин и на одређеним предметима. Винчански „култни хлебови“ бојени су и црвеном бојом, која је од праисторије до данас симбол живота, односно обнављања природе.

Интересантна је и сличност винчанских „култних хлебова“ са рецентним хлебовима прављеним по строго утврђеним правилима, за специјалне прилике. У етнолошкој литератури се обредни хлеб објашњава као хлеб посебног изгледа и намене, који се прави за низ обичаја који се празнују током године, а који су, у суштини, сви везани за култ природе и/или култ предака. Најпознатији и најзначајнији празници су, свакако, Божић и крсна слава.

О пореклу, улози и значају обредних хлебова постоје различита мишљења. Сви истраживачи се слажу с тим да се њихово порекло везује за давну прошлост, мада постоје неслагања око тога да ли ти хлебови представљају жртвене колаче, или је њихова првобитна функција била везана за аграрно-магијске обичаје, а да су тек касније примили улогу и значење жртве [Тупурдија 1982].

Постоје мишљења, заснована на анализама српских божићних хлебова, по којима чесница (божићни хлеб) симболично представља усева. У свим обичајима везаним за тај тип обредног хлеба доминира веровање у његово плодотворно деловање и жеља да се преко њега обезбеди општи напредак кућне заједнице. Бројни магијски обреди везују се за припремање и употребу обредног хлеба. У тај хлеб се стављају различите врсте жита и семења, али и разни предмети¹² на које би, симболично, требало да се пренесе благостање, односно плодност и изобиље. Обредни хлебови се шарају на различите начине, а најчешће зеленим гранчицама одређених биљака, које имају апотропејско значење, чиме се њихова вегетативна снага преноси на хлеб. Шарање се изводи и пластичним моделовањем теста, убоди-ма виљушком или дрвеном шаралицом. Та шаралица има изглед питандере, односно један део је заравњен, са урезаним различитим симболима, док је на другом крају дршка [Костић 1968: 91–92]. Шаралице за обредне хлеbove се, према намени хлеба, деле на „шаралице“ и „поскурнике“. Прве служе за украшавање хлебова намењених живима (свадбе, просидбе, крштења), док се поскурници користе за хлеbove који се користе у култу мртвих (славе, заветине, Божић). Шаралице су углавном округлог или елипсоидног облика, док су поскурници најчешће четвртастог облика, мада се појављују и у другим облицима. Назив „проскурник“ долази од грчке речи „просфора“, што значи, „обредни хлеб“, а и „принос“ [Костић 1968: 99]. Симболика је разнолика, у зависности од намене хлеба. Округли хлебови се праве по узору на сунце, те се стога везују за соларни култ, а интересантно је да се сунце или његови краци представљају као спирале.

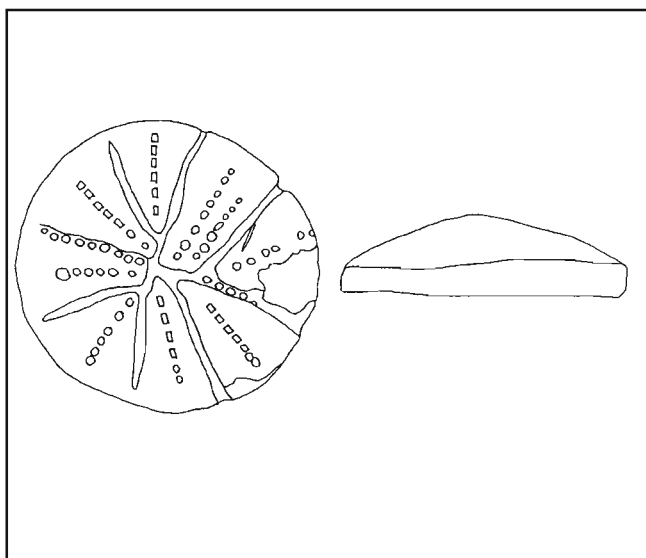
У току ускршњег периода, који означава почетак пролећа – новог циклуса обнављања природе, прави се хлеб „бразданица“ или „орачица“, који се украшава браздањем прстима и намењен је орачима, односно почетку сезоне орања. У неким деловима

Србије се меси овалан хлеб, који представља њиву, а украшава се разним шарама од којих једна симболизује змију [Цобелј 1974].

Сматра се да жртве у виду обредних хлебова имају изузетну магијску снагу, која се преноси на породицу, стоку и усева, као и све остале послове којима се једно домаћинство бави.

Обредни хлебови, прављени од глине, појављују се и у ранијим историјским епохама. У римском периоду је постојао обичај, заступљен у свим друштвеним слојевима, даривања керамичких медаљона (*crustula*), као симбола празничних колача [Брукнер 1997]. Они су поклањани у време верских и царских празника, али и код обележавања свих значајних догађаја из јавног и породичног живота. Израђивани су од кружног калупа, пречника 8–16 цм, као негатив отиснут са новца, гема, накита итд. Ова врста керамичког занатства, како наводи О. Брукнер, потиче са Медитерана и Блиског истока. Најраније теме биле су представе божанстава грчко-римског пантеона, а касније оријенталних култова. Једна од честих представа је божанска тријада – Церера, Либер и Либерга. О. Брукнер истиче да је то „праисторијска, универзална тема култа богиње рађања и плодности у којој средишња фигура персонификује *Magnu Mater*“ [Брукнер 1997].

Медаљони се полажу и у гробове (сл. 3),¹³ а неколико је пронађено у Сирмијуму [Брукнер 1997]. Култ мртвих био је веома поштован, а после сахра-

Слика 3. „*Crustula*“, преузето из Брукнер 1997.

не, на дан давања поште преминулом, припремана су одређена јела и колачи. Према мишљењу О. Брукнер, медаљони пронађени у гробовима се, стога, могу тумачити као култни хлебови везани за погребни ритуал.

„Култним хлебовима“ сматрају се и предмети малих димензија, кружног облика, заглачане или рељефно моделоване горње површине, који се појављују у старчевачкој култури, односно још у прото-старчевачким хоризонтима на локалитету Гривац [Bogdanović 2004]. Истом хоризонту припадали би и налази керамичких модела зрна жита са локалитета Благотин [Stanković–Leković 1993; Nikolić–Zečević 2001], који би се могли тумачити као „култни хлебови“.

М. Васић наводи да је приношење жртве у виду колача од белог брашна премазаног медом постојало још у Старој Грчкој. Та жртва је приношена у хтонском и надгробном култу [Васић 1957]. Он објашњава да су „земљани хлебови–колачи, у гробовима у Египту у доба Старог и Средњег Царства замењивали праве хлебове–колаче. Такви хлебови или колачи представљени су на рељефима и сликама у египћанским гробовима Новог Царства а исто тако и на таблама за жртве у тим гробовима“ [Васић 1936].

ЗАКЉУЧАК

Обичај прављена обредних хлебова је, очигледно, веома стар и везан за аграрно-магијски култ, како то наводе бројни аутори. Историјски подаци указују на то да је било уобичајено правити глинене обредне хлебове, који су замењивали праве, и даривати их божанствима у одређеним ритуалима, празницима, или их пак стављати као гробне прилоге.

Досадашњи налази „култних хлебова“ винчанске културе по својим карактеристикама одговарају каснијим налазима керамичких обредних хлебова. Уколико су винчанске, плитке посуде – тзв. ђувечи, правоугаоног, кружног и елипсоидног облика, служили за печење хлеба, онда би се могло рећи да су „култни хлебови“ имали облик правих хлебова, направљених од житарица. Малих су димензија, па, аналогно оним из каснијих периода, одговарају идеји симболичне представе. Украшавани су уобичајеним симболима, који се појављују на покретном материјалу винчанске културе: меандром, спиралом, цикцак линијом „V“ знаком, шаховским пољима.

Да ли су то симболи који означавају богињу, како то сугеришу неки аутори, или означавају земљу, воду итд., остаје отворено питање. Сасвим је извесно да они нису последица произвољне употребе и да се примењују на одређени начин и на одређеним предметима. Винчански „култни хлебови“ бојени су и црвеном бојом, која је од праисторије до данас симбол живота, односно обнављања природе.

Интересанта је и сличност винчанских „култних хлебова“ са данашњим хлебовима. У појединим регионима Србије, елипсоидни хлебови симболизују њиву, а специфични су и хлебови „браздане“ површине, који се праве орачима за почетак сезоне обраде поља. Најчешћи облик винчанских „култних хлебова“ је, управо, овалан, односно елипсоидан, док три предмета са локалитета Међулужје – Јабланица 2, својим мотивом, као и начином на који је изведен, веома подсећају на изоране бразде. Примерак са локалитета Црквине – Стублине пак веома подсећа на римске обредне хлебове, који су полагањени у гроб покојника.

За сада малобројни примерци указују на то да су „култни хлебови“ прављени у периоду од Винча –

Тордош II до краја фазе Винча – Плочник I, када је продукција и осталих култних предмета била највећа. Након тог времена драстично опада број свих култних предмета, а престаје употреба просопоморфних поклопаца. Најновији налази са локалитета Црквине у Стублинама показују да се употреба „култних хлебова“ наставља и у завршним фазама винчанске културе, али, по свему судећи, у далеко мањем обиму. У фази Винча – Плочник II заступљене су још увек антропоморфне фигурине, амулети и веома мали број жртвеника. Да ли то указује на чињеницу да је након фазе Винча – Плочник I дошло до престанка одређене традиције, показаће будућа истраживања.

Недостатак контекста у ком су „култни хлебови“ проналажени, као и нерастумачена симболика знакова и мотива који се појављују на винчанским покретним налазима не дају нам могућност да засигурно потврдимо да су „култни хлебови“ заиста имали ту улогу. Међутим, аналогije са каснијим периодима указују на то да је та вероватноћа велика.

НАПОМЕНЕ

- ¹ Локалитет Винча – Бело брдо, налази се на обали Дунава, око 14 километара јужно од Београда. Прва ископавања започета су 1908. године и, са прекидима, трају до данас.
- ² Према подацима Д. Николић.
- ³ У селу Потпорањ, на 6 километара јужно од Вршца, поред садашњег канала ДТД, Ф. Милекер је 1882. године констатовао пространи и по налазима веома богат локалитет Кремењак [Mileker 1938]. Ископавањима 1899. године [Прикић-Јоановић 1978], као и каснијим рекогносцирањима, Ф. Милекер је прикупио бројан и изузетан материјал винчанске културе. Године 1957. предузимају се заштитна археолошка ископавања због изградње канала Дунав–Тиса–Дунав, који је, потом, већим делом уништио овај локалитет. Истраживањем је установљено дуго трајање насеља и јасно су раздвојене старија и млађа фаза у насељу, односно средња и позна фаза неолита, винчанске групе. Спорадично је проналажен и материјал старчевачке групе.

- Према неким мишљењима [Срејовић 1964], насеље код Потпорања настало је, можда, и пре насеља у Винчи. Налазиште заузима око 2 км², док је дебљина културног слоја 2,5–3,4 м и представља једно од највећих винчанских насеља у Подунављу [Јоановић 1982]. Живот на овом локалитету није трајао до потпуног завршетка млађег неолита. Постоје индиције које поткрепљују мишљење да је насеље страдало у пожару.
- ⁴ Локалитет се налази на данашњој територији града Београда. Познат је још од 1921. године, када су започети радови на изградњи пута ка Авали. Мања истраживања су обављана у периоду од 1955. до 1957. године.
 - ⁵ Локалитет се налази недалеко од Обреновца. Мања сондажна истраживања обављена су 1966. године. Тодоровић, Ј. Црквине, Стублине, Обреновац – насеље винчанске културе, *Археолошки ипреглед* 9 (1967).
 - ⁶ На северном ободу самог града Вршца, у подножју Вршачких планина, налази се локалитет

Ат. Први археолошки налази са локалитета Ат откривени су 1888. године, приликом градње Средиштанског канала. Локалитет Ат је вишеслојно налазиште, на којем се, поред материјала старчевачке и винчанске групе, налази на артефакте горњег палеолита, као и енеолита, средњег бронзаног доба, старијег и млађег гвозденог доба и на сарматски материјал [Прикић–Јоановић 1978]. Нажалост, површина коју захвата локалитет интензивно се користи за обраду земље, а у периоду између два светска рата је био коришћен као виноград, тако да су слојеви значајно поремећени. Према мишљењу Ш. Јоановић, керамички налази упућују на фазу Винча – Плочник I–II, а изван број здела посувраћеног обода, потврђује да је винчанско насеље егзистирало и у периоду Винча – Плочник IIб [Јоановић 1986; Јоановић 1989; Јоановић 1996]. С обзиром на неке посебне карактеристике винчанског материјала, Ђ. Лазаровић [Lazarović 1979] сврстава материјал са Ата у фазу Винча – Плочник IIа и износи мишљење да се на подручју Баната формирао један посебан фазијес ове познеолитске културе [Lazarović 1979]. Управо материјал из Ата, као и онај из Ковина, Лазаровић наводи као пример тог посебног културног стила у српском делу Баната. Налази „култних хлебова“ су случајни.

⁷ Предмети до сада нису били публиковани.

⁸ Слика преузета из Петровић и др. 2009.

⁹ Слика преузета из Петровић и др. 2009.

¹⁰ Локалитет се налази недалеко од Младеновца.

¹¹ О. Брукнер је, након прелиминарних анализа, оценила да се ради о локалитету винчанско-тордошке фазе [Брукнер 1960: 230], док Б. Брукнер истиче да постоје три стамбена хоризонта, од којих први припада почетку тордошке фазе, други млађој тордошкој и трећи почетку плочничке фазе [Brukner 1968: 68]. Таква констатација подудара се са мишљењем М. Гараšанина, који је оценио да се живот на насељу одвијао кроз читаву тордошку фазу и делом плочничку [Garašanin 1951: 76]. Анализа антропоморфних фигурина показала је њихово присуство од фазе Винча – Тордош I до фазе Винча – Плочник IIа [Јоановић 2002], док Д. Срејовић сматра да је потпорањско насеље настало можда и пре оног у Винчи [Srejić 1963: 88]. Анализа глачаног каменог оруђа, које је хронолошки мање осетљиво, наговештава типолошке и хронолошке паралеле са Лепенским виром I па све до Винча – Плочник II фазе [Јоановић 2003].

¹² Ставља се парче дрвета од куће, новчић, парче јарма, лозе, бадњака, шљиве, кукуруза, јечма, пасуља, бундеве, мало вуне и конопље. У неким крајевима се од сваког жита и поврћа ставља по семе (Џобел 1974).

¹³ Слика преузета из Брукнер 1997.

ЛИТЕРАТУРА

- Bogdanović, Milenko. Antropomorfne i zoomorfne figurine, žrtvenici, hlebni kolači, amuleti, u: *Grivac: naselje protostarčevačke i vinčanske kulture*. Крагујевац, 2004: 127–144.
- Brukner, B. *Neolit u Vojvodini*. Dissertationes. Tome V. Београд – Нови Сад, 1968.
- Брукнер, О. Потпорањ–Кремењак, Утрине. *Стари-нар* н. с. књ. 11 (1961).
- Брукнер, Олга. Керамички медаљони – празнични колачи у римском керамичком занатству. *Раг Музеја Војводине* 39 (1997): 97–102.
- Васић, Милоје. *Праисторијска Винча* 1. Београд, 1932.
- Васић, Милоје. *Праисторијска Винча* 2. Београд, 1936.
- Васић, Милоје. *Праисторијска Винча* 3. Београд, 1936а.
- Васић, Милоје. *Праисторијска Винча* 4. Београд, 1936б.
- Васић, Милоје. Клеромантика у Винчи. *Varia Archaeologica* (1956): 32–34.
- Garašanin, M. *Hronologija vinčanske grupe*. Ljubljana, 1951.
- Dražković, Risto. Minijaturno posuđe, tegovi od pečene zemlje, kružne pločice, muzički instrumenti, predmeti kulturne namene, u: *Grivac: naselje proto-*

- starčevačke i vinčanske kulture*. Kragujevac, 2004: 365–378.
- Dumitrescu, Vladimir. The Neolithic Settlement At Rast. *BAR International Series* 72 (1980).
- Јоановић, Шаролта. *Неолиит јужној Банати*. Панчево, 1978.
- Јоановић, Шаролта. *Неолиитско насеље Кремењак код Потпорња*. Вршац, 1982.
- Јоановић, Шаролта. Вршац – Ат, неолитско насеље. *Археолошки ирејлег* 25 (1986): 13–14.
- Јоановић, Шаролта. Налази импортоване керамике са локалитета Ат крај Вршца. *Гласник САД* 5 (1989).
- Јоановић, Шаролта. Винчанска антропоморфна пластика са локалитета Ат из збирке НМ у Вршцу. *Гласник музеја Банати* 7 (1996): 5–21.
- Јоановић, Шаролта. Антропоморфна пластика са локалитета Кремењак код Потпорња. *Гласник музеја Банати* 11/12 (2002): 5–46.
- Јоановић, Ш. *Типолошка анализа глачаног каменог материјала из Потпорња*. Вршас, 2003.
- Костић, Петар. Збирка шаралица за обредне хлебо-
ве. *Гласник Етнографској музеја* 30 (1967): 91–112
- Mellart, James. *The Neolithic of the Near East*. London, 1976.
- Milleker, Felix. *Die Steinzeitlichen Funde von Potporanj*. Wrschatz, 1934.
- Milleker, Felix. Vorgeschichte des Banats: Neolitikum. *Сџаринар* 13 (1938): 103–166.
- Николић, Дубравка (ур.). *Винча – итраисторијска метројола: истраживања 1908–2008*. Београд, 2008.
- Nikolić, Dubravka i Jasna Zečević. *Blagotin, istraživanja 1989–1999*. Beograd: Filozofski fakultet i Centar za arheološka istraživanja, 2001.
- Петровић, Бисенија; Велибор Катић и Милош Спасић. *Живот у џлини*. Београд: Музеј града, 2009.
- Prijatelj, Aleksandar. Digging the Neolithic stamp-seals of SE Europe from archeological deposits, texts and mental constructs. *Documenta Praehistorica* 34 (2007): 231–256.
- Srejović, Dragoslav. Versuch einer historischen Wertung der Vinča Gruppe. *Archeologia Jugoslavica* 6 (1963).
- Stanković, Svetozar i Vladimir Leković. Neolithic Settlement at Blagotin. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 9 (1993).
- Tasić, Nikola. *Neolitska plastika*. Beograd: Muzej grada, 1973.
- Тодоровић, Јован и Александрина Цермановић. *Банџица*. Београд, 1961.
- Tringham, Ruth; Mirjana Stevanović. Nonceramic Uses of Clay, in: Tringham, Ruth; Dušan Krstić (eds.) *Selevac, A Neolithic Village in Yugoslavia*. Los Angeles, California, 1990: 328–388.
- Hiller, Stefan; Vladimir Nikolov. Tell Karanovo: 1996–1997: Vorläufiger Bericht, Vorbericht über der 13 und 14. Kampagne der Österreichisch – Bulgarischen Ausgrabungen am Tell von Karanovo. *Schriftenreihe des Instituts für Alte Geschichte und Altertumskunde der Universität Salzburg* (1997).
- Цобелъ, Ш. Обредна јела и хлебови у годишњим обичајима. *Зборник рагова Народној музеја у Чачку* (1974): 113–144.
- Ћупурдија, Бранко. *Ајрарна маија у итрадиционалној култури Срба*. Посебна издања. Књ. 23. Београд: Етнографски институт Српске академије наука и уметности, 1982.

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

АИ – *Archeologia Jugoslavica*

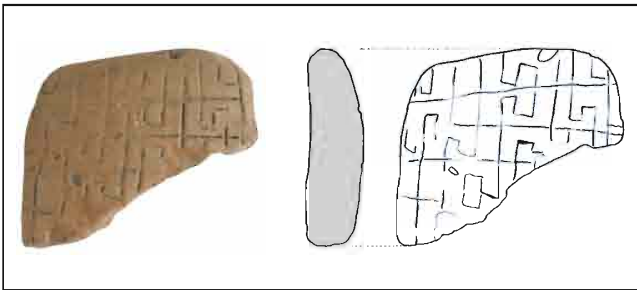
АП – *Археолошки ирејлег*

Гласник САД – *Гласник Српској археолошкој друштва*

ГМБ – *Гласник музеја Банати*

РВМ – *Раг војвођанских музеја*

Локалитет Потпорањ–Кремењак

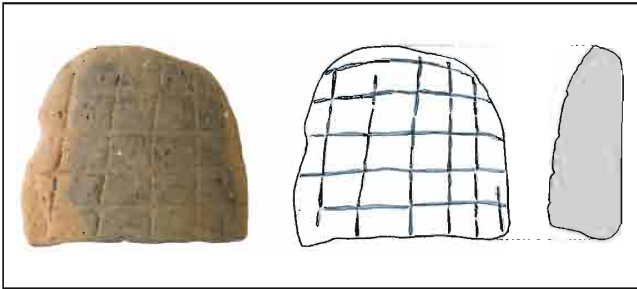
1. „Култни хлеб“ правоугаоног облика, заравњене основе и благо заобљене горње површине. Горња површина са орнаментом урезаним у виду правоугаоних поља, од којих су нека испуњена меандром.

Израђен од глине средње фактуре, са ситно туцаним каменом и песком fine гранулације. Окер боја печења.

Инв. бр. АП 758

Димензије: дужина 7,1 цм; дебљина 2,3 цм; ширина 9,1 цм.

Случајан налаз, публикувано: Milleker 1938: 139, Taf. XXVI.

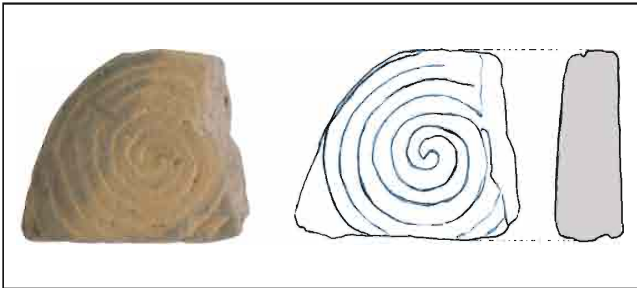
2. Фрагмент „култног хлеба“, правоугаоног облика, заобљених углова. Доња страна заравњена, горња благо заобљена.

Орнамент урезан у виду правих линија које се пресецају под правим углом и стварају мотив поља. Израђен од глине измешане са песком fine гранулације и ситно туцаним каменом. Окер боја печења, делимично нагорео.

Инв. бр. АП 759

Димензије: дужина 6,4 цм; дебљина 2,2 цм; ширина 7,4 цм.

Случајан налаз, публикувано: Milleker 1938: 139, Taf. XXVI.

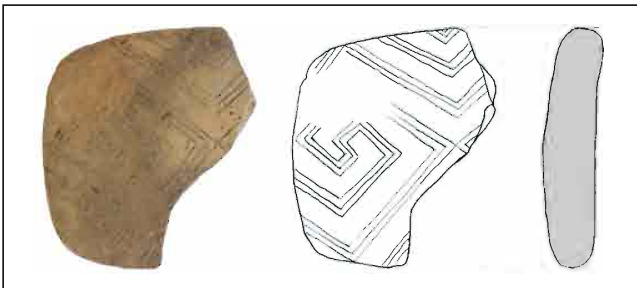
3. Фрагмент „култног хлеба“, овалног облика. Горња површина благо испупчена, доња заравњена. Украшен урезаном спиралом.

Израђен од глине средње фактуре, измешане са песком fine гранулације. Окер боја печења, делимично нагорео.

Инв. бр. АП 760

Димензије: дужина 4,9 цм; дебљина 1,8 цм; ширина 5,8 цм.

Случајан налаз, публикувано: Milleker 1938: 139, Taf. XXVI.

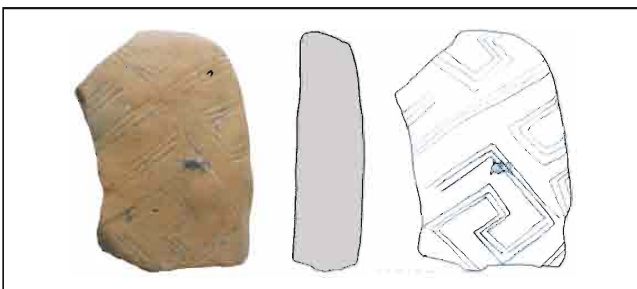

4. Фрагмент „култног хлеба“, правоугаоног облика, заобљених углова. Орнамент урезан у виду меандра. Израђен од глине добре фактуре. Окер боја површине.

Инв. бр. АП 761

Димензије: дужина 8,1 цм; дебљина 2 цм; ширина 8,9 цм.

Случајан налаз, публикувано: Milleker 1938: 139, Taf. XXVI.

5. Фрагмент „култног хлеба“, овалног облика. Горња површина благо испупчена, доња заравњена. Горња страна украшена урезима у виду меандра, испртаног троструком линијом.

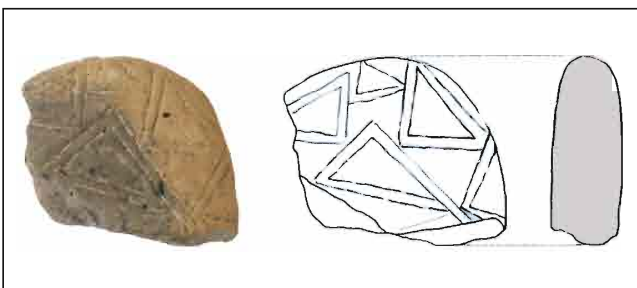
Израђен од глине измешане са ситним песком fine гранулације и ситно туцаног камена, заглачане површине.

Окер боја површине.

Инв. бр. АП 762

Димензије: дужина 9,3 цм; дебљина 2,7 цм; ширина 6,5 цм.

Случајан налаз, публикувано: Milleker 1938: 139, Taf. XXVI.

6. Фрагмент „култног хлеба“, овалног облика. Обе стране заравњене. Горња површина са урезаним орнаментом. Централни део чини, највероватније, меандар, док су по ободу распоређени троуглови.

Израђен од глине средње фактуре, са мало туцаног камена и песка fine гранулације. Окер боја печења, делимично нагорео.

Инв. бр. АП 763

Димензије: дужина 5,8 цм; дебљина 2 цм; ширина 7,6 цм.

Случајан налаз, публикувано: Milleker 1938: 139, Taf. XXVI.

7. Фрагмент „култног хлеба“, овалног облика. На очуваном делу су попречним линијама формирана поља–траке, испуњени урезаним орнаментом: паралелним цикцак линијама и меандром.

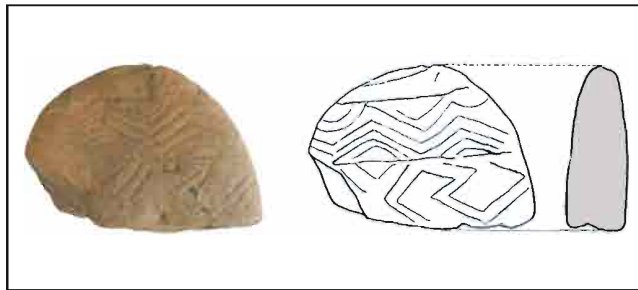
Израђен од глине средње фактуре, са ситно туцаним каменом и песком fine гранулације.

Окер боја печења.

Инв. бр. АП 764

Димензије: дужина 5,2 цм; дебљина 2 цм; ширина 7,3 цм.

Случајан налаз, непубликовано.

8. Фрагмент „култног хлеба“, правоугаоног облика. Доња страна заравњена, горња благо заобљена. Горња површина украшена урезаним паралелним цикцак линијама.

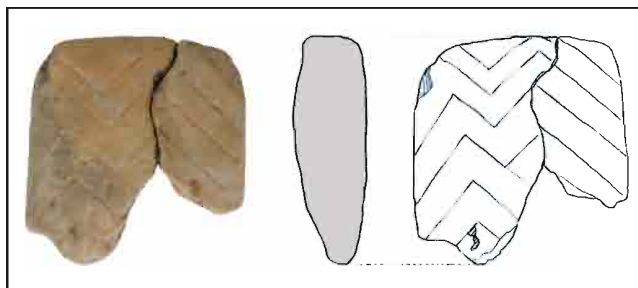
Израђен од глине средње фактуре, са нешто ситно туцаног камена и песком fine гранулације.

Окер боја печења.

Инв. бр. АП 765

Димензије: дужина 7,3 цм; дебљина 2,2 цм; ширина 7,1 цм.

Случајан налаз, непубликовано.

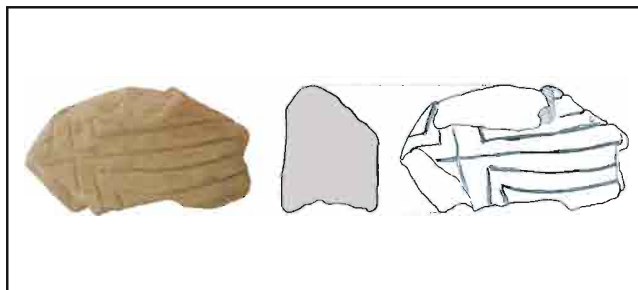
9. Фрагмент „култног хлеба“, овалног облика. Доња страна заравњена, горња благо заобљена. Горња површина украшена урезаним двоструким линијама, које формирају мотив меандра (?).

Израђен од глине средње фактуре, са нешто мало ситно туцаног камена и песка fine гранулације. Окер боја печења.

Инв. бр. АП 766

Димензије: дужина 7,4 цм; дебљина 3,2 цм; ширина 5,5 цм.

Случајан налаз, публикувано: Milleker 1938: 139, Taf. XXVI.

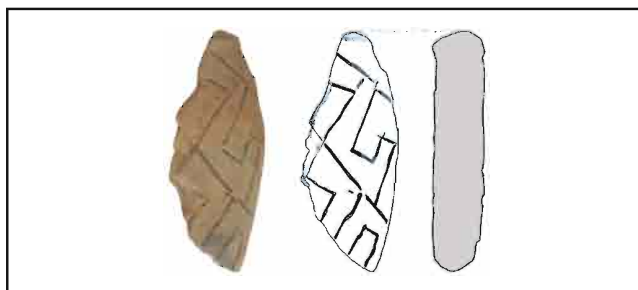
10. Фрагмент „култног хлеба“, овалног облика. Доња страна заравњена, горња благо заобљена. Површина украшена урезаним угластим спиралама. Доња површина има отисак од асуре. Делимично очуван ужи крај ивице, формиран у виду четвртастог испупчења.

Израђен од глине средње фактуре, са ситно туцаним каменом и песком fine гранулације. Окер боја печења.

Инв. бр. АП 767

Димензије: дужина 7,4 цм; дебљина 3,2 цм; ширина 5,5 цм.

Случајан налаз, публикувано: Milleker 1938: 139, Taf. XXVI.

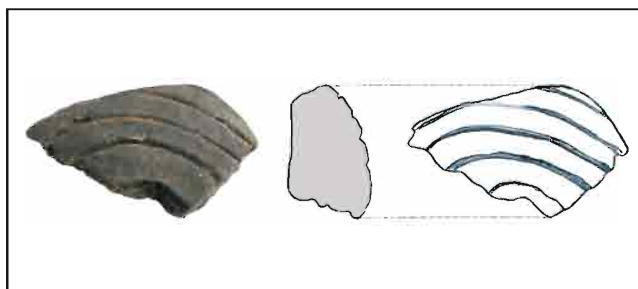
11. Фрагмент „култног хлеба“, овалног облика. Доња страна заравњена, горња благо заобљена. Површина са урезаним орнаментом у виду паралелних – концентричних (?) лучних линија, могуће спирале.

Израђен од глине средње фактуре, са нешто ситно туцаног камена и песка. Црна боја, услед горења.

Инв. бр. АП 768

Димензије: дужина 5,3 цм; дебљина 2,2 цм; ширина 4 цм.

Случајан налаз, публикувано: Milleker 1938: 139, Taf. XXVI.

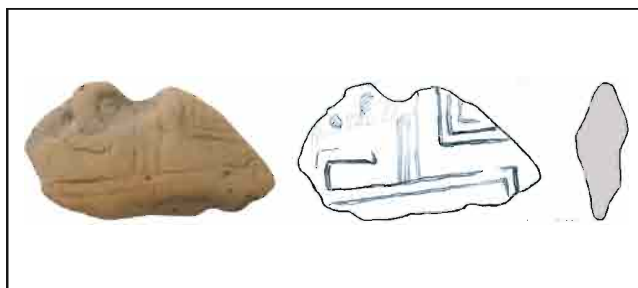
12. Фрагмент „култног хлеба“, овалног облика. Горња површина украшена урезаним мотивом од троструких линија. Израђен од глине добре фактуре.

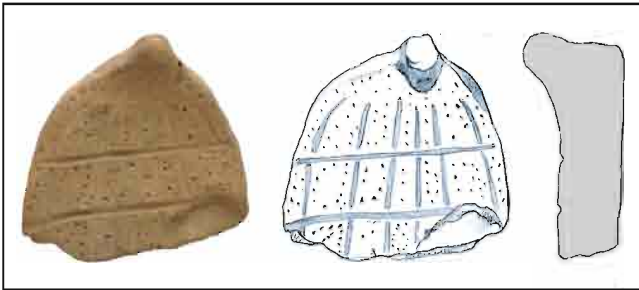
Окер боја печења.

Инв. бр. АП 769

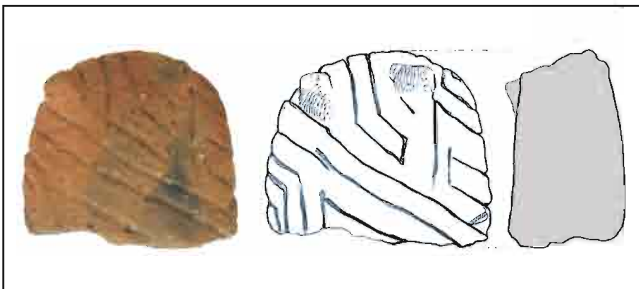
Димензије: дужина 3,8 цм; дебљина 1,5 цм; ширина 6,6 цм.

Случајан налаз, публикувано: Milleker 1938: 139, Taf. XXVI.

13. Фрагмент „култног хлеба“, овалног облика, са рожастим, вертикално постављеним испупчењем на најужем делу. Доња страна заравњена, горња благо заобљена. Површина са орнаментом урезаним у виду шаховских поља испуњених убодима. Са стране „V“ знак.
Инв. бр. АП 770
Димензије: дужина 6,9 цм; дебљина 1,7 цм; ширина 7,1 цм.
Случајан налаз, непубликовано.

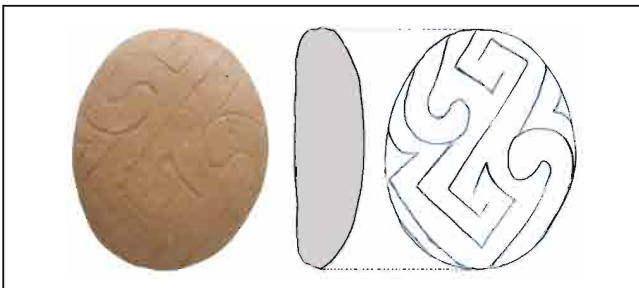

14. Фрагмент „култног хлеба“, овалног облика. Доња страна заравњена, горња благо заобљена. Површина са орнаментом урезаним у виду паралелних, косих линија. На ужој страни обода предмета аплицирана два мања рожаста испупчења. Израђен од глине грубе фактуре, са пуно ситније туцаног камена. Црвенкасто-наранџаста боја, доња страна делимично црна.
Инв. бр. АП 771
Димензије: дужина 7,6 цм; дебљина 4,4 цм; ширина 8,2 цм.
Случајан налаз, непубликовано.

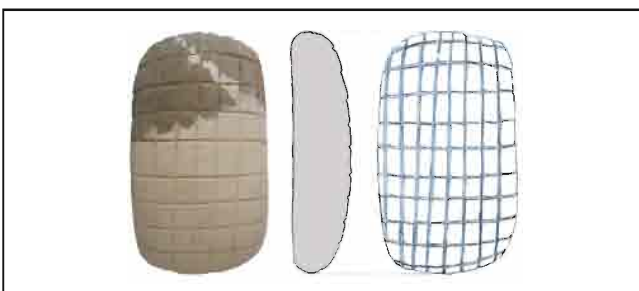

15. „Култни хлеб“ у облику овалне плоче. Од глине, добро углачане, сјајне површине, на којој се налази дубоко жљебљени украс од концентричних ромбова и спирала. Ивица плоче назубљена је кратким, вертикалним зарезима. Смеђе до мркоцрвене боје.
Инв. бр. АП 1659
Димензије: дужина 13,5 цм; дебљина 2,3 цм; ширина 7,8 цм.
Случајан налаз, непубликовано.

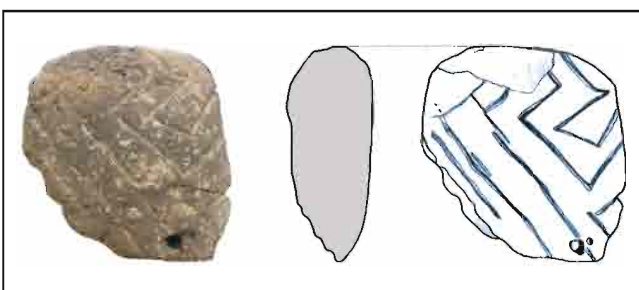
Локалитет Вршац–Ат

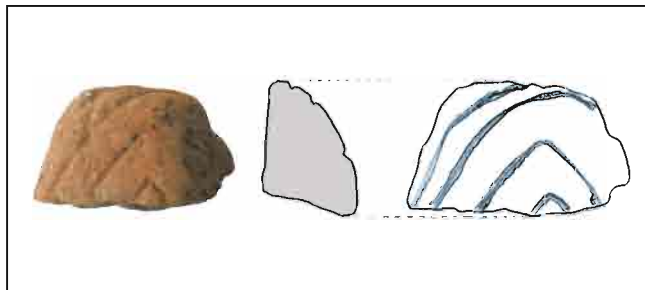
16. У потпуности очуван „култни хлеб“, овалног облика, равне доње и благо испупчене горње површине. Линеарни орнамент: петрални део украшен меандром, који се на крајевима, као и на бочним странама, претвара у спиралну траку. Израђен од глине измешане са ситним лискунским песком, глачане површине. Окер-наранџаста боја. Добра фактура.
Инв. бр. АП 4576
Димензије: дужина 10,8 цм; дебљина 4,4 цм; ширина 8,3 цм.
Случајан налаз, непубликовано.

17. Фрагмент „култног хлеба“, правоугаоног облика, заобљених углова. Горња површина украшена је урезаним линијама, које формирају поља. Израђен од глине средње фактуре, са доста песка оштре гранулације.
Сивоокер боја печења.
Инв. бр. АП 4578
Димензије: дужина (са реконструкцијом у гипсу) 15,6 цм (7,3 цм очувана); дебљина 3,7 цм; ширина 8,8 цм.
Случајан налаз, непубликовано.

18. Фрагмент правоугаоног обредног хлеба, заравњене горње површине, док је са доње стране основа оштећена. Израђен од глине са примесом ситног и крупнијих зрнаца песка. Површина са превлаком, заглачана, сивомрке боје. На горњој страни очуван део угласте меандроидне траке, изведене у техници дубоког урезивања, која делом прелази и на бочне стране.
Инв. бр. АП 4579
Димензије: дужина 7,3 цм; дебљина 3 цм; ширина 6,9 цм.
Случајан налаз, непубликовано.

19. Мали фрагмент „култног хлеба“. Очуван ивични део који се стањује према крајевима, док је при врху равно завршен тако да фрагмент има трапезоидни облик. Вероватно је предмет у целини имао издужен овални облик, са стањеним крајевима. Украс на спољној страни зида чине дубоко урезане косе, паралелне линије и део линије која је под углом (вероватно део меандра). Израђен од глине помешане са зрнцима песка, заглачане површине. Неравна, црвеносмеђе боје. Инв. бр. АП 7292
Димензије: дужина 3,8 цм; дебљина 2,6 цм; ширина 5,8 цм. Случајан налаз, непубликовано.

Ivana Pantović

RITUAL BREADS

Summary

Small, rectangular and flat objects, decorated with typical Vinča ornaments were initially named “ritual loafs” in 1936 by M. Vasić, the first and the most committed researcher of the Vinča culture. He was convinced that these objects were clay models of ritual loaves, made as offerings for the dead as it was the custom in later Egyptian and Greek rituals. From that first mention of the “ritual breads” till now, only several specimens were published. There are six from the Vinča site, two from the site Banjica near Belgrade, Crkvine – Stubline and Selevac, three from the site Međulužje – Jablanica 2 and 19 from the two sites in the Vršac vicinity – Potporanj – Kremenjak and Vršac–At. Typical form of the “ritual bread” is either rectangular or oval. An exception is the specimen from the site Crkvine – Stubline, which is of circular shape. Almost every specimen, so far known, is decorated with typical Vinča ornaments: meander, spiral, net-motif, “V” symbol, zigzags, triangles, parallel lines, etc. Some of them were painted with red colour. “Ritual breads” with a different ornamentation are three specimens from the site Međulužje – Jablanica 2. Decoration is made only on the top surface, and it was done by pulling the stick over the wet clay, making the several parallel grooves like the ploughs in the field. The exemption is also, the circular “ritual bread” from the site Crkvine – Stubline, with dotted ornament that fills parallel squares divided with a cross into four fields.

Size of the “ritual breads” varies from 10 to 20 centimetres in length. The bottom surface is flat, while the upper is convex. Ornaments are incised sometimes on both sides, sometimes just on the top.

According to the available data for the several finds that were stratigraphically positioned, we could conclude that the Vinča “ritual bread” appears somewhere during the Vinča – Tordoš II phase and its use continues till the end, though in much smaller amount after the Vinča – Pločnik I phase. After that time also ends the production of prosopomorphic lids, while the number of altars is very small. Still present are anthropomorphic figurines, amulets and miniature vessels though their number is significantly reduced. Such changes in the number and range of cultic objects indicates that certain, very important transformation happened in the Vinča culture.

Ritual breads are known in many cultures. In Serbian folk customs, ritual breads are made for some special occasions like Christmas, Saints day etc. It is generally believed that they are part of some very old custom, but some authors regard them as sacrificial offerings, while others think that the “ritual breads” were initially part of some agrarian cult and only later became symbols of sacrifice to gods.

Serbian ritual breads are usually round, representing Sun and connection to the ritual of solar cult. Some are made in oval shape, thus symbolising the crop field, while there is specially decorated bread made for the beginning of a ploughing season. Its top is grooved like tills in the field, made by plough.

Serbian ritual bread is an offering to gods, with a wish to protect and give health, prosperity and fecundity. Symbolic ritual breads made of clay – *crustula*, usually decorated with representations of gods, were known in

Rome, too. They were copies of real bread covered with honey, made for every public or personal/ family special occasion. Such clay, ritual breads are found in the graves, also. Bread made of white flour and covered with honey that served as a sacrificial offering was known in old Greek customs, while clay models of ritual breads are found in Egyptian tombs.

Custom of making ritual breads is very old and it was part of some agrarian cults, as many authors emphasise. If the shallow, rectangular, oval or round dishes that we find in the Vinča culture are dishes for baking bread, then we could say that so called ritual breads have the shape of the real one. They are small in size, which would correspond to their symbolic function. Also, they are all decorated with typical Vinča ornaments. Though Vinča ornaments still represent an enigma for us, it is certain that they are not a result of some decorative fashion of that time. They are being used in a particular manner, in the particular place and the particular objects. Some of them are very similar to the ritual breads made in Rome, or still today in Serbian folk customs. Unfortunately, lack of necessary data regarding context of the finds, as well as undeciphered symbolism of ornamental motives, prevent us from making a firm conclusion that Vinča "ritual breads" really had that function. Yet, all characteristics and analogies with later cultures, give us conviction that such conclusion is the most probable.